

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԳՈԼՈՍՊՈՍ

ՇԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏ ԳՈՐԿԻ

Եթէ աշխարհիս վրայ եղած է մարդ մը՝ որոյ փառքն անկապտելի և անժխտելի պէտք է համարուի՝ նա Քրիստափոր Գոլոմպոսն է. որ ամենէն մեծ գիւտն ըրաւ ամենամեծ հաստատամտութեամբ ընդդէմ հանրական հակասութեանց. և սակայն Ամերիկայի գիւտէն վերջն անցած չորս դարերու մէջ իսկ չեն պակսած այնպիսի անձինք՝ որ ուզեր են նսեմացնել այս փառքն և պարծանքը. Ժ.Ջ. դարուն՝ Պարրոս, Օվիէտո, և Կոմարա. Ժէին՝ Կարչիլասսո տէ լա Վէկա. Ժ.Լին՝ Օդդո. իսկ մեր դարուն՝ ֆէշէլ այնպիսի անձինքներ եղան՝ որ այս վատ պաշտօնն յանձն առին. իսկ արդ մինչ երկրորդ աշխարհք ևս, հինն և նորն ի միասին կը պատրաստուին մեծահանդէս տօնախմբելու այս փառաւոր գիւտին չորրորդ դարադարձը՝ ուսուցիչն Մոֆուս Ռուկէ պատշաճ դատեցաւ Գոլոմպոսի կենսագրութիւնը ⁽¹⁾ հըրատարակել. որոյ ոճն շատ տարբեր է իւր հարիւրամեկին օրը մարդկութեան բերնէն բարձրանալիք շնորհակալեաց երգէն. այն անձին՝ որ զբաժանեալ Մարդկութիւն միացուց. մի և նոյն մոլորակին մէջ կրկին սենեկաց մէջ բնակողներն միմեանց տեսանելի ըրաւ. ֆէշէլի՝ ժամանակին պատասխանեց հռչակաւորն Տալլա Վէտովա. իսկ Ռուկէի գրոց վրայ ալ կ'արժէ անցողաբար խօսիլ այս առթիւ:

Ռուկէ 'ի Գերմանիա իրաւամբ ամենէն նշանաւոր կենդանի հեղինակութիւնն կը համարուի աշխարհագրութեան պատմութեան տեսակէտով. յիտալիա չորս տարի է որ Գոլոմպոսն մասնաժողով մը կ'աշխատի. այս ժողովը յոյժ նշանաւոր անձինքներէ կը ձևանայ և նպատակ ունի հաւաքել և տպել այն մեծ մարդուն և իր մեծ գործին վրայ գտնուած ամէն տեսակ յիշատակարանք. Ռուկէ միայն արգէն ծանօթ անցքերն և յիշատակարաններն 'ի գործ կ'ածէ: Ս'ենք կարգաւ այս գրոց մէջ գտնուած անտեղութիւնքն ընթերցողին աչքին առջև պիտի դնենք:

Եւ նախ Յառաջաբանին առաջին տողերուն մէջ իւր գործին շարժառիթն (leitmotif) յառաջ կը բերէ հետեւեալ խօսքերով. «Բարեբաղդ Գտողին անունը՝ շատ աւելի ճարտար և կտրիճ նաւավարներու համբաւը ստուերի մէջ թողուց»: Ի Գոլոմպոս միայն

1 Cristoph Colombus, von Sophus Ruge. Dresden, 1892.

գերազանց յաջող բաղդ մը կը նկատէ Ռուկէ. քիչ վերջը կը յաւելու. (էջ 3). «Նա իւր ժամանակին շրջանին մէջ՝ չի ծագեր իբրեւ զարմանալի և միակ հանճար մը և ոչ այն մնաց և ոչ. ւոց մին է՝ որ 'ի յառաջադիմութիւն կը մտրակեն (führender Geist). վասն զի իւր ժամանակին ամէն աւանդութիւններէն և կարծիքներէն չի շեղեցաւ, հաստատուն պատրաստեալ ծրագիրներն 'ի գործ դնելու համար. որոց գործադրութիւնն՝ անշուշտ անհրաժեշտ հարկաւոր էր նոր դար մը սկսելու համար: Ընդհակառակն Գոլումպոս՝ միւս իւր ժամանակակիցներէ աւելի միջնադարեան գաղափարաց յարեալ կը թուի»: Այս կարծեաց համաձայնելու համար՝ պէտք է մեզի ցուցնէ քանի մը führende Geister ներ որք ժամանակին ամէն աւանդութիւններն և կարծիքներն արհամարհած ըլլան. և սակայն գիտենք 'ի պատմութենէ՝ որ Գոլումպոս այս կարծեաց շատն արհամարհեց, և ահա այն պատճառաւ իսկ պատմաբանը իրմով կը վերջացնեն միջին դարը: Իսկ թէ Գոլումպոս հաստատամտութեամբ պահեց արդեօք իր գաղափարն, զայս կը ցուցնէ իր տասնեւորս տարի անհամբեր սպասելն՝ մինչև որ վերջապէս գտաւ միջոց իւր գաղափարըն 'ի գործ դնելու: Ռուկէ կը կարծէ թէ Գոլումպոս ևս իւր ժամանակակից անձանց գաղափարակից էր երկրիս ձևին նկատմամբ. սակայն բոլորովին անհիմն է. զի Գոլումպոս փորձով իսկ ցըցուց երկրիս գնդաձև ըլլալն. և անհերքելի փաստերով անհետացուց միջնադարեան տիեզերագիտութիւնն որ մերթ կ'որ, մերթ տափարակ և երբեմն քառակուսի իսկ կը համարէր զերկիր:

Սակայն Ռուկէ կարծես թէ իւր այս այլանդակ կարծիքն կը լուստրանէ քիչ մը վերջը (էջ 30). «Միւսնութեան տարւոյն (1478) անդորրութեան մէջ՝ Ատլանտեանի վրայ բրած ճանապարհորդութեանց միջոց քաղած ծանօթութիւններն հաւաքեց 'ի մի Գոլումպոս... Տիեզերագիտական ընդհանուր վարդապետութիւններն ուսանելու համար՝ աշխարհագրութիւն մ'առաւ, կամ ինչպէս այն ատեն կը կոչէին Պրատկեր Այխարնի (Imago mundi), որ 1410ին 'ի Պետրոսէ Ալլիէ գրուած էր. անքննադատ և միջնադարեան հաւաքում մը հնոց կարծեաց և գործոց, որ այնուհետև Գոլումպոսի առաջին և գլխաւոր աղբւրքն եղաւ... Այս գիրքը հին աշխարհագիտաց, եկեղեցւոյ հարց և արար աշխարհագրաց կարծեաց և տեսութեանց ժողովածոյ մ'էր... Այս գրքէն սորվեցաւ Գոլումպոս թէ երկրաւոր դրախտը հեռաւոր արեւելից մէջ էր լեբան մը վրայ. և թէ ըստ Արիստոտէլի՝ ծովը Սպանիոյ արեւմտեան և Հնդկաստանի

արեւելեան եղերաց վրայ շատ անձուկ էր. և ըստ Սինեկայ՝ սակաւաթիւ աւուրց մէջ յաջող հովով կարելի էր անցնիլ: Դարձեալ, Եզրի հեղինակութեան վրայ վստահացած՝ ընդունեցաւ այն կարծիքը թէ երկրի մակերեւոյթը $\frac{2}{3}$ ցամաք և $\frac{1}{3}$ ջուր էր. թէ այրեցեալ գօտին, ըստ Ս. Օգոստինոսի, 'ի մարդակերպ հրէշից բնակեալ էր. և վերջապէս, 1500էն ցօրն ընդհանրական դատաստանի՝ միայն 300 տարի մնացեր էր»: Թէ Գոլոմպոս Ալլիագուոյ Պատկեր Սշխարհին մի միակ և առաջին աղբիւր չէ ունեցած՝ զայս նոյն իսկ ինքն Ռուկէ կ'ապացուցանէ. սակայն ճշմարտութեան համար պէտք ենք ըսել նաև որ Ռուկէի այսչափ ստգտած Ալլիագուոյ աշխատութիւնը՝ ժամանակին աստեղագիտութեան ունեցած յառաջագիմութեան կատարելագոյն նշկարագիրն էր. այնպէս որ անցք մը կրնայ համարուիլ Ս. Հարց կամ եկեղեցական աշխարհագրութենէն՝ 'ի գիտնականն⁽¹⁾: վերջապէս, յիշուի անժխտելի է որ Տ'Ալլի լոկ Արիստոտելի և այլ հնոց հեղինակութեանց վրայ յենլով՝ ինքն իւր կողմանէ անձնական և համոզիչ փաստեր յառաջ չէր բերեր՝ բայց երկրի գնդաձև ըլլալուն հիմնական գաղափարն ունէր, և երկրագրին շրջանաւորութեան (circumnavigation) գործադրական հարցը կ'առաջարկէր: Երկրաւոր դրախտին համար ևս կը ջանար տեղ մը գտնել, բայց զերուսաղէմ աշխարհիս կեդրոնէն գուրս կը համարէր. իսկ Եզրի Յայտնութեան, Ս. Օգոստինոսի հրէշից և ընդհանրական դատաստանին նկատմամբ՝ պիտի տեսնենք որ Ռուկէ թէ և միամտութեամբ զԳոլոմպոս ամբաստանել ուզելուն համար այս իրերն առաջարկեց՝ բայց յայտնի պիտի ըլլայ որ նոյն իսկ ինքն կ'արդարացընէ զԳոլոմպոս այս տեսակ իրաց հաւատք ընծայելուն համար:

Ըստ Պատմութեան (Historie) Ֆէրտինանտի՝ որդւոյ Ժովակալին, զորս կը հաստատէ և Լաս Գազասի Պատմութիւնը (Historia, Գոլոմպոս իւր կարծիքը կամ ծրագիրն՝ երեք տեսակ պատճառաբանութեանց վրայ կը հիմնէր. բնական, հեղինակութեան, և նշանաց: Բնական պատճառաց հիմն էր երկրի գրնդաձևութիւնը և նորա ընդարձակութիւնն ըստ Տոլոմէոսի և Մարինայ. իսկ հեղինակութիւնքն էին 'ի մատենագրաց՝ Արիստոտելի, Սինեկայ. 'ի ճանապարհորդաց՝ Մարքո Բոլո և Մանտէվիլ: Նշաններն էին՝ ձեւաւոր և յղկուած տախտակի կտորներ և Ասորեան և Եւրոպիոյ արեւմտեան եղերաց վրայ նետուած ահագին եղէգներ, և Ատլանտեանի խորը գտնուած կղզեաց առասպելայոգ զրոյցները:

1 Vivier de St Martin,

Աստ Ռուկէ Գոլումպոսի մտաւոր ծրագիրը կը բացատրէ. «Իրաց բնական կարգաւ և հետեանօք պէտ է ենթադրել որ Գոլումպոս նախ և առաջ նաւաստեաց և ճանապարհորդաց հաղորդած ամէն տեսակ տեղեկութիւնները կը հաւաքէր և յետոյ այս ծանօթութիւնները ստիպեցին զինքը որ անդրծովեան երկիրներ փնտռելու ելնէ: Բայց զայս 'ի գործ գնելու համար' պէտք էր որ իշխան մը կամ թագաւոր մը այս ձեռնարկութեան կարևոր միջոցները իրեն շնորհէր. և զայս ընդունելու համար՝ հաստատուն հիմն և փաստեր պէտք էր ունենալ և ոչ թէ պարզ նաւաստեաց խօսքերն և վկայութիւնք՝ իւր կարծեաց ստուգութիւնը նշանաւոր հեղինակաց կարծեաց և ուսումնական հիման վրայ պէտք էր հաստատել: Այս նպատակաւ սկսաւ տիեզերագիտական և աշխարհագրական իրաց վրայ ուսումնասիրել և հմտանալ, և հին ու նոր հեղինակաց վկայութիւնքն մէջ բերել» (էջ 46): Աստ 'ի մէջ կը բերէ գործոյն երկրորդ ստիպողական պատճառը. այսինքն 'ի Հնդիկս ըրած ճանապարհորդութեան ուսումնական ծրագիրը՝ ոչ եթէ Գոլումպոս այլ իբր թէ Դոպանէլի պատրաստեր է: Իմանալով Գոլումպոս թէ փըլորենտացի աշխարհագէտն յղեր էր առ թագաւորն Բորդուգալի գրուածք մը և քարտէս մը՝ որոյ վրայ ծրագրուած էին Հընդկաստանի արևմտեան ճանապարհորդութեան մանրամասնութիւնք՝ գրեց առ նա Գոլումպոս յայտնելով իւր կարծիքն և գաղափարներն և բացատրութիւններ ինդրեց. աշխարհագէտն ալ իւր գրուածքին և քարտիսին երկրորդ օրինակ մ'ալ 'ի պատասխան ղրկեց առ Գոլումպոս Գոլումպոսի ճանապարհորդութիւնը, կը յաւելու Ռուկէ, Դոպանէլիի քարտիսին առաջնորդութեամբ կատարուեցաւ. և այս այնչափ ստոյգ է՝ որ նոյն ինքըն լիս Գաղաս կ'ընդունի Գոլումպոսի առ Պօղոս ըրած թըղթակցութեանց հրատարակութեան մէջ. բայց լիս Գաղասի Պառլամոնթեան գրոց մէջէն այս մասը դուրս ձգուած է: Թերևս Գոլումպոսի փառքը չազարտելու համար» (էջ 73):

Զմոռնանք անցողաբար յիշատակելու որ աստ ևս Ռուկէ հըրապարակախօս ամբաստանողի մը դերը ճշդիւ կատարելու համար՝ ամբաստանելոյն շահաւոր վկայութիւններն և անցքերն ալ կը ջանայ միշտ անճիշդ ցուցընել. և զայս այնքան եռանդեամբ կը կատարէ՝ որ կարծես թէ նախապատրաստ մեքենայութիւն կամ դաւակցութիւն մը կար, կ'ըսէ, ընդ մէջ Ֆէրտինանտ Գոլումպոսի, լիս Գաղասի, Պետրոս Մարգիլիէի և այլոց պատմագրաց «Դոպանէլիի նուաստացընելով Գոլումպոսը փառաւորելու նպատակաւ» (էջ 72): Պետրոս Մարգիլիէի համար առանձին

կ'ըսէ թէ «յետ գիւտին» (չի հասկցուիր ի'նչ պատճառաւ) Գոլումպոսի այնչափ սիրահարուեր էր՝ որ անձին փառք կը համարէր (անկարելի կը թուի) նորա հետ թղթակցելն» (էջ 104) :

Դառնալով արդ Դոսթանէլիի, կը տեսնէ ընթերցողը որ նոյն ինքն Ռուկէ կը ժխտէ ինչ որ սակաւ ինչ առաջ Ալլիի Պատկեր Աշխարհի համար ըսեր էր «Իբր գլխաւոր և առաջին խորհրդատու Գոլումպոսի» : Իսկ Դոսթանէլիի փառքը նուաստացընելու գիտամամբ կազմուած գաւակցութեան կամ համախոհութեան նկատմամբ՝ նոյն իսկ Ծովակալին որդին իւր Պատմութեան մէջ (Գլ. Ը.) զայն կը մերժէ իւր այս բացայայտ խօսքերով. «Դոսթանէլիի նամակը՝ աւելի ևս գրգռեց զծովակալն իւր գիւտին ձեռնարկելու» :

Յայտարարեմքն ալ կը ճանչնան Դոսթանէլիի արդիւնքը՝ որ յորդորեց և քաջալերեց զԳոլումպոս՝ իւր ծրագրած ճանապարհորդութեան մանրամասնութիւնքն աւելի բացայայտ կերպով իրեն ներկայացնել. այս ծանօթութիւնք հիմնեալ էին երկրաչափական սկզբանց վրայ. թէպէտ և թիւերը՝ մանաւանդ Մարինոյի և Պտղոմէոսի աստիճանին երկայնութիւնը՝ բացարձակապէս անճիշդ էին : Բայց այս պարագան իւր արդիւնքը և ոչ մի կէտաչափ կը նուազեցընէ. ուր բարձրագոյն և անզուգական է Գոլումպոսինը՝ որ պարզ աւաստի մը ըլլալով հանդերձ՝ զուրկ որ և է աշխարհագրական և չափաբերական ուսմանց՝ ըմբռնեց այն վարդապետական և հայեցողական ապացուցմանց ապահով գործադրութիւնը : Գոլումպոսին նախընթաց և նոյն իսկ ժամանակակից սակաւութիւ գիտնոց համար՝ որ կը գուշակէին երկրիս գնդաձև ըլլալը՝ այս հարցը հայեցողապէս գրասեղանին վրայ լուծուելիք խնդիր մ'էր. սակայն Գոլումպոս որոշեց անձնական ճանապարհորդութեամբ գործադրել զայս : Գոլումպոս հայեցողական վարդապետութիւնը չի գտաւ, այլ որոշեց զայն փորձով ցուցընել. և այս նպատակին ոչ եթէ քանի մը տարի ուսումնականի խաղաղ կեանքն զոհեց, այլ քառասուն տարի քրտնաջան աշխատութեանց, վտանգաց, նիւթական և բարոյական ցաւոց և վշտաց : Ռուկէ Գոլումպոսի գաղափարը ամբողջովին և ճշգրիտ չէ ըմբռնած. այս գաղափարն եղաւ նորա անխախտելի և անդիմագրելի առաջադրութեան շարժառիթն. որոյ վրայ և Ռուկէ իսկ կը զարմանայ. վտանգի սկզբնական պատճառը չհասկընալով՝ միայն այս արտաքին անյողողող և անվնէր կամքը կը նկատէ : Իրեն համար Գոլումպոսի վատահոլութիւնը՝ ժայռի մը կարծրութեան կը նմանի (felsentesten Vertauen), մինչդեռ եղական ըմբռնման մը հետեանք է :

1483ին, ըստ Ռուկէի, Գոլոմպոս իւր ծրագիրը Բորգուգայի թագաւորին ներկայացուց. մերժման մի միակ պատճառն էր Գոլոմպոսի պահանջանաց չափազանցութիւնն. այս մերժմանն անմիջապէս վերջը՝ Գոլոմպոս անհետացաւ յիշեալ երկրէն. «իսկոյն հետեւեալ զրոյցն սկսաւ ընթանալ հասարակաց բերանը, իբրբը թէ բանակցութեան ժամանակ՝ թագաւորը համոզուելով կամ Զէուդայի եպիսկոպոսէն և կամ Գալզատիլլայի բժշկէն՝ որոշեց է նաւախումբ մը զրկել Գոլոմպոսի ցուցած ճամբով. ասոր վրայ բարկանալով՝ գաղտնի կերպով կը փախչի Գոլոմպոս. Այս առասպելին մէջ միակ ճշմարիտ կէտն է՝ Գոլոմպոսի գաղտնի փախուստն» (էջ 68). Ռուտի մնացեալը սուտ է, մանաւանդ խարդախեալ կամ կեղծեալ արշաւանքը. Բայց նոյն դէպքը կը յիշատակեն Ֆէրնանտո Գոլոմպոս, լատ Գազաս, և Հէրրերա իրաց և անձանց այնպիսի մանրակրկիտ պարագայիւք որ թերեւ յիշատակեալ անձինք կամ նոցա բարեկամք և ազգակիցք ողջ ըլլային գրութեան ժամանակ. Սակայն այս ամէնը արժէք մը չունին. և դէպքը չէ հանդիպած՝ վասն զի Ռուկէ զայն կը մերժէ. յիշեալ երեք պատմաբանք և նոցա հետեողք հաւատոց արժանի չեն թուիր՝ որովհետեւ Գոլոմպոսի կողմն են. և այս պատճառը Ռուկէի այնքան զօրաւոր կը թուի՝ որ աւելորդ կը համարի այլ պարագաներ ևս յիշատակել իր մերժումը հաստատելու համար. Ընդհակառակն Գոլոմպոսի փախստեան պատճառը տարբեր պարագայից մէջ կը սկսի փնտռել. անշուշտ յանցանք մը կամ չար գործ մը կատարելով՝ կը վախէր արդարութեան հետամուտներէն. և յիրաւի Գոլոմպոս կը փափագէր անժանօթ մնալ, և այս այնչափ ստոյգ է որ «չայտնեց Դուքանէլլիի իր խտալացի ըլլալը, որ և այնուհետեւ զինքը բորգուգայցի կը համարէր» (էջ 55). Եւ մինչդեռ Պատմողքիւնը և լատ Գազաս կը հաստատեն թէ կողակիցը մեռած ըլլալով՝ հետը միայն Տիէկո որդին առաւ՝ նոյն իսկ Գոլոմպոս 1500ին գրած իւր մէկ նամակին մէջ կ'ըսէ թէ թողուց 'ի Բորգուգայ թէ կինն և թէ որդին (էջ 67). 1488 թուականին գրուած նամակաւ մը՝ Յովհաննէս թագաւորը կը հրաւիրէ զԳոլոմպոս որ դառնայ 'ի Բորգուգայ, թէ քաղաքական և թէ պատժական ամէն խուզարկութեան զինքն ազատելով (անդ)։ Արդ յիրաւի դատաստանական խընդրոց մէջ ենք. սակայն չարագոյն այն է՝ որ վկայութիւնք իրաբու հակասական են։ Սակայն շատ հետաքրքրական է Գոլոմպոսի այսպէս ծածկուիլը, պահելով իւր անունն և լռելով միայն և ոչ թէ ուրանալով իւր հայրենիքը. իսկ Գոլոմպոսի կնոջ մահուան վրայ լատ Գազասի և Ֆէրնանտոյի սխալմունքը չեմ կարծեք

այնպիսի կարեւոր պարագայ մը՝ որոյ վրայ կարելի ըլլայ այն-
քան ենթադրական կարծիքներ շինել։ — Յովհաննէս թագա-
ւորին նամակը՝ ուղղեալ է «առ մասնաւոր բարեկամն մեր Քը-
րիստափոր Գոլումպոս», կարծեցեալ յանցաւորն. իսկ թագաւո-
րին կողմանէ առ նա տրուած խոստումն կամ ապահովութիւն՝ ըստ
ընդհանուր կարծեաց պատմագրաց, մինչև յիսուկէ, կը թուի
թէ Գոլումպոսի յայտնի աղքատութեան պատճառաւ ըրած գը-
րամական փոքր պարտքի մը համար էր։

Տեսնենք զԳոլումպոս 'ի Սպանիա։ Աստ «ուր շատ աւելի քիչ
կրնային ըմբռնել իւր դիտական սկզբունքներն, Գոլումպոս ուրիշ
պատճառ մը կը ստեղծէ, տարածումն հաւատոց. և փոխանակ յԱ-
րիստոտելէ և 'ի Սենեկայ՝ յԵսայիայ կը բերէ իւր վկայութիւն-
ներն» և հաւանականաբար նաև զԵզր, զՍ. Օգոստինոս և ոչ
շատ հեռաւոր ընդհանրական դատաստանին նախագուշակութիւն-
քըն (էջ 70)։ Ահա յայտնի կը տեսնուի թէ Ռուկէ աստ գրեթէ
խաբեբայի տեղ կը փոխանակէ զԳոլումպոս, մինչդեռ ուրիշ տեղ
մ'ալ՝ տգէտ կը համարէր. այս երկու ամբաստանութիւնք իրե-
րաց հակասական են։

1492 հոկտեմբերի 12ին գիշերը՝ նախ և առաջ Գոլումպոս շար-
ժուն լոյս մը տեսաւ ցամաքին ուղղութեամբ. արշալուսոյն՝ Ռո-
տրիկ վէրմէյո անուամբ մին՝ գեղնագոյն գիծ մը նշմարեց որ
կուսնականի կղզին էր։ «Ռոտրիկ վէրմէյո է, կ'ըսէ հրապարա-
կաւ Ռուկէ, գտող Ամերիկայի առաջին կղզւոյն, և 10,000 մա-
րավէտիսի (դրամ) գումարը սա պէտք էր առնուր»։ (այս գու-
մարը վարձ խոստացուած էր 'ի թագաւորէն ամենէն յառաջ եր-
կիր տեսնողին)։ «Բայց Գոլումպոս զայն իր անձին համար պա-
հանջեց, և ընդունեցաւ իսկ. այս գէպքին մէջ յայտնի կը տեսնուի
իր խորշիլի բնաւորութեան մէկ անցքը. վասն զի բաւական չի
համարելով փոխաբայութեան և ծովակալութեան պատիւը՝ խեղճ
նաւատի մ'ալ իր իրաւունքէն անգթաբար զրկեց։ Ուստի զար-
մանք չէ որ Գոլումպոս ատելի եղաւ հասարակաց, և երբ խիստ
և արդարակրօնով դատաւոր մը զայն չլթայի զարկաւ՝ ոչ ղը օգ-
նութեան հասու» (էջ 98)։ Ստուգիւ շատ ցաւալի է գէպքը. բայց
կը կարծենք թէ ոչ այնչափ դրամոյն որչափ առաջին երկիր տես-
նելուն փառաց վրէժխնդիր եղաւ. ինչպէս ալ եղած ըլլայ՝ չենք
ուզեր մենք պաշտպանել թէ Գոլումպոս կատարեալ էր և թէ իւր
կենաց ընթացքին բովանդակ գործերը՝ անսոցտանելի էին։ Բայց
միթէ անբացատրելի և յանգուզն չափազանցութիւն մը չէ՞ ոչ-
ինչ գէպքի մը համար, որ դեռ բոլորովին ծանօթ և մանրա-
ման յայտնի չէ, այնպիսի փառաւոր կեանք մը նսեմացընել, և

ընդդէմ Գոլոմպոսի գործուած այնքան անհամար անիրաւութիւններն և ապերախտութիւնն արգարացընել ։

Այս արդարացուցումն ալ Ռուկէի գրոց ուրիշ յատկանիշ մ'է, և գործոյն ամբողջ ընթացքին մէջ Գոլոմպոսի արգելք եղող և զինքը ֆաստոզ անձանց հետ՝ շատ ներողամտութեամբ կը վարուի. իւր թշնամիք՝ ինչպէս Պոպաստիլլա՝ միայն դաժան, Օվանդո՝ կառկանայի, Ռոզտանո՝ աղմկաշոյշ, և Ֆէրտինանտ ցոռառածականները սոսկ կ'ընդունին. այս ամէնուն համար ալ ներողութեան մի պատճառանք կը գտնէ, կամ գէթ կը մեկնէ եթէ չգտնէ. Սհաւասիկ օրինակ մը. առաջին ճանապարհորդութեան՝ Մարդինո ֆինձոն որ երեք նաւերէն լաւագունին ֆինքայի հըրամանատարն էր՝ բաժնուեցաւ ծովակալէն և սկսաւ ինք իր գլխուն արշաւանքներ և հետախուզութիւններ կատարել. իսկ 'ի դարձին վերստին միանալով Գոլոմպոսի հետ՝ ահաւոր մրրկի մը ժամանակ դարձեալ թողուց զնա և իր ամրակազմ նաւով դիմեց 'ի Պայոն, և անտի 'ի ֆալոս, յուսալով որ Գոլոմպոս իր խեղճ նաւով արդէն կորսուած ըլլալով՝ ինքը միայն այս մեծ և կարեւոր ձեռնարկէն ճողոպրած պիտի թուէր 'ի զարմանաւ ամենեցուն. բայց երբ մտաւ 'ի ֆալոս՝ տեսաւ որ Գոլոմպոս կանխեր էր զինքը. այս դէպքին մէջ ընթերցողը կրնայ ինքնին դատել ֆինձոնի բռնած ընթացքը, Սակայն Ռուկէ այլապէս կը գտնէ. այս դէպքը յիշելէն վերջը՝ կը յաւելու. « յիրաւի պէտք է զարմանալ սպանիացի այս նաւաստիին քաջութեան և ճարտարութեան վրայ, որ նոյն իսկ այս առաջին ճանապարհորդութեան մէջ՝ ծովակալին առաջնորդութենէն անկախ ընթացք մը բռնեց. և նոր երկիրներ գտնելու համար՝ իրեն յատուկ զաղափարաց և հաւմոզմանց հետեւեցաւ. կրնանք դասել նաև զսա նաւաստեաց այն խմբին մէջ՝ որք իրենց նաւերով Գոլոմպոսէն աւելի ճանապարհորդեցին» (էջ 122) :

Դարձեալ երբ Գոլոմպոս կը կառավարէր զՍպանիոյլա՝ Ռոլանտո առաջնորդ և գլուխ եղաւ այն խռովութեան և ապստամբութեան՝ որ զծովակալն ամենավտանգաւոր և ահաւոր դիրքի մը մէջ ձգեց, և արգելք եղաւ երկրին եղբրաց վրայ՝ կատալունելիք կարևոր և պատրաստեալ խուզարկութեան մը. Գոլոմպոս այսպէս աւազակաց ձեռքն ինկած մարդու մը նման՝ ստիպուեցաւ խռովարարաց հետ բանակցիլ և զՌոլանտո իւր պաշտաման մէջ վերահաստատեց, Ռուկէ չորս դար վերջը՝ այս դէպքին պարագաները լսելով՝ կամ լաւ ևս զանց ընելով կը համարի զայն արդիւնք Գոլոմպոսի անխոհեմութեան (Rathlo-igheit) և չար ևս անհամեստոռքեան. « Թխուսեանի մը նման՝ Գոլոմ

պոս այս դաշնադրութիւնը անպատուութեամբ անվաւեր համարեցաւ»։ (Ջարմանալի՝ յիսուսեան կը կոչէ զԳոլումպոս՝ մինչ Ս. իգնատիոս դեռ եօթը տարեկան էր)։ «պատճառ բերելով թէ զայն ստորագրեց իբր ծովակալ նաւուն վրայ, մինչ յետոյ՝ ի ցամաքն փոխադրայ էր»։ Չի յիշատակէր Ռոդդանոյի և նորա ընկերաց նորանոր ապստամբութիւնքն. և կը լռէ իսկ թէ Գոլումպոս յիշեալ միջոցին գիմեց՝ մինչ բովանդակ գաղթականութիւնը շատ խղճալի և յուսահատ պարագայից մէջ էր. բայց զայն բնաւ ՚ի գործ չի դրաւ. քիչ վերջը զայն իմացուց թագաւորին իբրև բարոյական և խղճի առաջարկութիւն մը։ «Այս կերպով՝ ինքնին իսկ իբր գլուխ և առաջնորդ գաղթականութեան ստորագրեց իւր վիճակն, և Պոպատիլլայի արշաանքն որոշուեցաւ» (անդ)։

Այս ոճով կը շարունակէ գրեթէ ամէն տողերը. Գոլումպոս մեծապէս կ'ուրախանայ այնչափ հոգևոց հոգեկան շահուն և փրկութեան համար, «և զայս կը կեղծէ՝ որպէս զի մխիթարէ ըզթագաւորը՝ որոյ այնչափ անբաւ ճոխութիւն և գանձ խոստացած էր և չէր կրցած գտնել» (էջ 116)։ Գոլումպոս կը համարի զՀնդիկա աշխարհիս ամենէն աւելի բարի ազգը, «վասն զի մարդ աղէկ չէր ճանչնար, և զայս միայն այն ժամանակ անդրադարձաւ՝ երբ յերկրորդ գալստեանն տեսաւ որ այն քաղցրաբարոյ ժողովուրդը ջնջեր էր իւր հաստատած գաղթականութիւնն» (էջ 120)։ Դարձեալ կը լռէ աստ գաղթականաց բռնած գայլթակդական և բռնաւորական կերպն և ընթացքը՝ որ գլխաւոր պատճառ եղաւ իրենց կործանման։ Գոլումպոս փութոյ պնդութեամբ ոսկի կը փնտռէ, և սակայն աշխարհագրական և երկրաբանական տեսակէտով՝ այս նպատակաւ ըրած ձեռնարկութեանց և քննութեանց մէջ մեծապէս կը սխալի (էջ 151)։ Յուսացածին չափ ոսկի չի գտներ. և առ թագաւորն և ժողովուրդըն Սպանիոյ ըրած մեծամեծ խոստմանց մէջ կը պակսի (էջ 116)։ Գոլումպոս ոսկին իւր անձին համար չի փնտռեր, այլ անով Ս. Գերեզմանը կ'ուզէ ազատել. անհնարին և անկարելի ձեռնարկներ երազող մուեռանդ մ'է (էջ 156)։ Դեռ ինչ կը պակսի. Շըլթայակալ ՚ի Պոպատիլլայէ դարձն և թագաւորին առջև ներկայանալը՝ այս անգործ Ռուկէ թատրոնի միջադէպ մը կարծես կը համարի՝ և այնպէս կը նկարագրէ (էջ 145)։ Իսկ շղթաներով մէկտեղ ՚ի գերեզման իջնելն՝ «Գոլումպոսի վիպասանական բնաւորութեան և քմահաճոյից պէտք է ընծայել» (էջ 153)։

Գոլումպոսի ուրիշ տկար կողմ մ'ալ, ըստ հեղինակին, որ կը ջանայ միշտ վիրաւորել, նորա խորհրդաւոր կերպը. զոր ներքեմըն ալ յայտնի կերպով կեղծաւորութիւն կը համարի։ «Ինքը

զինքը 'ի բարձրելոյն առաքեալ կը համարէր» (էջ 72)՝ «իւր գլխաւոր Զանքն էր երկրաւոր գրախտին վայրը գտնելն» (էջ 142)․ «կ'ապահովցընէր թէ իւր ճանապարհորդութիւնք՝ մի մի հրաշք էին, և թէ ինքն յԱմենասուրբ Երրորդութենէ ներշնչեալ էր․ բնաւ չերազած և չի լսած տեսիլներ և ձայներ կը քարոզէր․ և որչափ ձախորդութիւնք և թշուառութիւնք բազմանային և սաստկանային՝ այնչափ աւելի կը կորսուէր նա այս խորհրդաւոր իրաց լաբիւրինթոսին մէջ» (յէջ 156)։ Այս ամէնը ճիշտ է․ նա որ միջին դարու վերջին հարուածը տուաւ՝ երբեմն անոր ամենէն աւելի խորհրդաւոր պարագայից մէջ կը սուզէր, բայց այս ամէն դարուց վերանորոգողաց մէջ տեսնուած է յընթացս տիւեղերական պատմութեան, իսկ Ռուկէի յիշած տեսիլներուն ձայններուն համար՝ կը պատասխանենք թէ զայն դատելու համար՝ պէտք է նորա անձին արտաքին և ներքին պարագայից և հանգամանաց մէջ մեղք զմեզ գնենք․ լսածնիս Սդէնլիի օրինակուն հաստատելք․ «միտք»՝ ահաւոր և մոտալուտ վտանգաց երկիւղէն կաշկանդեալ էր․․․․․ Բայց կարծես ձայն մը լսեցի որ որ կ'ըսէր ինձ․ քաջ լեր, և զօրացիր․ այս ձայնը լսելուս վրայ կ'երգնում իսկ։ Այն ատեն սկսայ վրան խորհրդածել․ թէ յետոս դիմեն և թէ յառաջին հաւասարապէս վտանգալից էր, ուստի քաջալերութիւնն անօգուտ է այսպիսի պարագայից մէջ․ սաւկայն ձայնը կրկնեց․ զօրացիր և քաջ լեր․ յառաջ ընթացիր և վստահ եղիր, վասն զի քեզ պիտի տամ այս երկիրն և Ժողովուրդը․ միշտ պիտի հսկեմ վրադ, և երբէք չի թողում․ մի՛ վախնար և զարհուրիր։ Այս խօսքերը կը գրէ Հենրիկոս ըՍդէնլի՝ որ Էմիլիի օգնութեան գացեր էր․ ուստի ի՞նչ պէտք է ըսենք մենք․ սո՛ւտ հանել, չհաւատալ, ծաղրել․ խոհեմութիւն է կարծեմ հաւատալ թէ Գոլոմպոսի և Սդէնլիի նման բնաւորութիւն ունեցող անձանց՝ այնպիսի դժուար և զարհուրելի պարագայից մէջ՝ այս խորհրդաւոր ձայնը լսելի եղաւ։

Բայց հարկ է լինցընենք, և եթէ Ռուկէի ամէն անտեղութիւններն ու նախատինք մի առ մի ուզէինք յիշատակել՝ բովանդակ գրուածքը լաւագոյն կ'ըլլար ներկայացընել ընթերցողաց․ և այս ոչ ժամանակը և ոչ տեղը կը ներէ։

Վերջացընենք ուրեմն մենք ալ իրեն վերջաբանով․ «Շրջապատող բնութեան երեւութից յստակատես, իւր ճանապարհորդութեանց մէջ հանդիպած և գտած ամէն նորութեանց քաջ և հետամուտ քննիչ, զորս ոչ միայն բաղդ ունեցաւ տեսնելու՝ այլ երջանկագոյն և ազնուագոյն յատկութիւն մ'ալ ունեցաւ զանոնք մանրամասն և կենդանի գոյներով նկարագրելու․ նոր աշխարհին

բուսական ձևն և երևոյթն՝ բաղդատեց ընդ հնոյն. Ատլանտեան կլիմայից զանազանութիւնն զգաց և նշանակեց. մագնիսացեալ աստղեն խոտորումն գտաւ, ծովային յորձանաց և արեմտեան Հնդկաստանի կղզեաց կազմութեան վարդապետութեան և դրութեան հիմնադիր եղաւ. և ահա այսպիսի անձ մը՝ քիչ վերջը ժընտեց երկրիս գնդաձևութիւնը և բովանդակ իւր ճանապարհորդութեանց հիմն և շարժառիթը՝ որպէս զի իւր երկրաւոր դրախտին վրայ ունեցած անուրջը պաշտպանէ»։ (Գոլոմպոս յիրաւի միայն կատարեալ գնդաձևութիւնը մերժեց, և երկրիս ձևը տանձի մը նմանցուց, բայց այս ոչ երբէք իւր ճանապարհորդութեանց արգիւնքը փճացուց)։ «Նորա գործնական նաւուղութեան նըկատմամբ ունեցած ծանօթութիւնը և ուսումն շատ անկատար և անբաւականք էին. իսկ լայնութեանց վրայ բրած որոշմունք՝ բոլոր սխալ. այնպէս որ 'Թ գարձին յառաջին ճանապարհորդութենէն՝ մինչ կը կարծէր թէ Գանարեան կղզեաց մօտ էր՝ իւր դիմաց Ազորեանքն տեսաւ»։ (այս գատողութիւնը հիմնովին սխալ է. Գոլոմպոսի աեղեկագրէն և օրագրութենէն յայտնի կը տեսնուի)։ «Միայն պատահական և դիպուածական յաջողութիւն մը զինքը մեծցուց և անունն հռչակեց. և այս բաղդաւոր յաջողութիւնը՝ զոր պէտք ենք ընծայել միայն իւր յամառ և անվկանդ հաստատամասութեան՝ այնքան մեծ եղաւ և ժամանակն ալ այնչափ հռչակեց՝ որ արգասեաց առջև՝ մոռցուեցաւ զայն գտնողին ընդունակութիւնն և ծրագիրն»։

ԳԱՂՂԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(ԵԱՐ. տես 82)

ԲՐՈՒՍԻՈՅ Թաղաւորն և Պիղմարը՝ միայն մտադիր էին գործերը մինչև Յուլիոի 20 երկարելու. Տէ Դիլ «կարծես պաշտօնական ազգարարութեան մը հպատակելով», — այսպէս կը գրէր Պէրլինի գաղղիական դեսպանը, — չէզոք պետութեանց ներկայացուցչաց կը պատասխանէր թէ բրուսիական կառավարութիւնը բնաւ պատասխան կամ մեկնութիւն մը պիտի չի տար այնպիսի դրժոյ մը վրայ՝ զոր «բնաւ չէր կասկածեր»։ Գերմանական պաշտօնական թերթերը միաբերան կը հրատարակէին թէ «խնդիրը Գորդէզի որոշումէն կը կախուէր և ոչ եթէ 'ի փափաքանաց և յերկիւղէ և 'ի կասկածանաց օտար պե-